

З ІСТОРІЇ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ

Роман Подкур
(Київ)

СТВОРЕННЯ ВЧК: ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ВІДОМОЇ ПРОБЛЕМИ

Podkur R. The creation of All-Russian Emergency Committee: the version of well-known problem.

The article is dedicated to the motivation of top party and state authority of Soviet Russia about the creation and formation of All-Russian Emergency Committee in the 1917–1918.

Тривалий час внаслідок ідеологічних заборон історики не могли вивчати історію ВЧК-ГПУ з позицій об'єктивізму через глибоку, як зазначалось, утаємниченість їх оперативної діяльності. Здебільшого громадськість СРСР знала про “чекістську роботу” з міфологізованих кінострічок та історично й ідеологічно вихолощених праць окремих науковців.

З початком “демократизації радянського суспільства” була знята секретність з архівних фондів. Вчені почали окреслювати межі компетенції, які надавалися партійно-державним керівництвом країни органам державної безпеки СРСР. Стали оприлюднюватися факти втручання ВЧК-ГПУ в усі сторони суспільного життя. Тому без дослідження місця і ролі спецслужб в системі партійно-державного управління країни неможливо достовірно реконструювати історію Радянської України зокрема, і СРСР в цілому.

Керівник Головного архівного управління Російської Федерації В. Козлов, який одним з перших ознайомився з переданими на державне зберігання документами вищого політичного керівництва, окремими матеріалами з архіву Федеральної Служби безпеки, відзначав: “Думаю, що історії ХХ століття в повному обсязі ніхто не знає і, напевно, не узнає, хоча б тому, що її творцями значною мірою були спец-

служби»¹. Введення в науковий обіг документальних матеріалів, певна лібералізація режиму роботи державних і галузевих архівів дозволили з'ясувати основні етапи формування колишніх радянських спецслужб, виявити їх функції, дати загальну характеристику документальних масивів, пов'язаних з їх діяльністю.

Створення та діяльність органів державної безпеки 1917 – 1920 рр. була предметом кількох досліджень. П. Софінов, Д. Голінков, В. Портнов розглянули створення ВЧК на тлі ліквідації контрреволюційних змов, придушення повстань². Викладення матеріалу здійснювалося за звичною схемою - постанова Компартії та уряду та заходи щодо її виконання. Процес підбору фактів під усталену схему став основою наукового аналізу. Крім того, більшість публікацій з історії органів держбезпеки намагалися продемонструвати “правильність” історії радянського періоду з неминучими парадністю та героїзацією. До ювілеїв органів державної безпеки видавалися також збірники ретельно підібраних документів, які стали основним джерелом для багатьох поколінь істориків³. Вони демонстрували загально прийнятий штамп «прозорливості» вищого політичного керівництва більшовиків та вимушеності створення ВЧК у відповідь на контрреволюційні заколоти, повстання тощо. В дослідженнях робився акцент всенародній підтримці дій чекістів у захисті революції. Але поза увагою залишалися політичні причини та механізм прийняття рішень стосовно необхідності цієї надзвичайної комісії, критерії підбору кадрового складу, ідеологічні засади її діяльності.

Предметом даної розвідки є дослідження мотивації вищого партійно-державного керівництва Радянської Росії щодо створення та організаційного становлення ВЧК у 1917-1918 рр.

Після жовтневих подій 1917 р. керівництву РСДРП(б) стало зрозуміло, що в Петрограді державний апарат колишньої імперії, прихильники як монархії, так і буржуазно-демократичної Росії, активно протистоять політичним нововведенням більшовиків. Створений ЦК РСДРП(б) 25 жовтня 1917 р. Військово-революційний комітет (ВРК) Петроградської ради як штаб збройного повстання, організовував наведення “революційного порядку”, боротьбу з криміналітетом, саботажем чиновників, контрреволюцією тощо. ВРК 30 жовтня 1917 р. визначив власну компетенцію: виконувати завдання РНК, здійснювати охорону революційного порядку, боротьбу з контрреволюцією та охорону приміщення Рад та РНК⁴. Виявилось, що ВРК фактично підміняв новостворений наркомат внутрішніх справ.

На засіданні РНК Росії 15 листопада 1917 р. запропонували передати у розпорядження ВРК наркомат внутрішніх справ (НКВД). Мо-

тивацією такого кроку стало те, що сфера дії наркомату обмежувалася лише Петроградом та його околицями та зміна статусу ВРК після включення до його складу 13 представників ВЦВК. Він став називатися Військово-революційний комітет при ВЦВК. Утім таку пропозицію не ухвалили. Натомість РНК 16 листопада ввів до колегії НКВД членів ВРК М. Муранова, Й. Уншлихта, Ф. Дзержинського, М. Лаціса, М. Урицького, П. Казимира⁵. Таким чином, більшовицький уряд намагався скоординувати боротьбу з контрреволюцією та саботажем і зберегти контроль над важливим відомством.

Водночас, 4 грудня н. с. 1917 р., за пропозицією Ф. Дзержинського Військово-революційний комітет створив комісію по боротьбі з контрреволюцією, до складу якої увійшли М. Скрипник, Г. Благонравов, І. Флеровський, А. Галкін, В. Трифонов. РНК 18 грудня 1917 р. за пропозицією того ж таки Ф. Дзержинського, обговоривши питання ліквідації градоначальства, створив міський орган “боротьби з контрреволюцією та підтримання правопорядку” в Петрограді, доручивши його реалізацію К. Ворошилову⁶.

Схожими повноваженнями наділили спеціальний Комітет по боротьбі з погромами та контрреволюцією (т.з. “75 кімната” Смольного), який очолював керуючий справами Раднаркому В. Бонч-Бруєвич⁷.

Ці тимчасові органи мали стати дієвим інструментом придушення політичної опозиції. В. Бонч-Бруєвич в розквіті власної політичної кар’єри не без гордоців пригадував, як керований ним Комітет винищував одну за однією контрреволюційні організації⁸.

Отже, уряд В.Леніна в Петрограді створив три органи, завданням яких була боротьба з контрреволюцією та саботажем.

У радянській історіографії вкорінилася думка, що розпуск ВРК був зумовлений виконанням його ролі як штабу повстання, його комісія по боротьбі з контрреволюцією не мала зв’язку з відповідними відділами в регіонах. Ні кадрово, ні організаційно ці органи не були придатні для системної боротьби з політичними опонентами, саботажем та спекуляцією. Радянські історики мали сенс. Контрреволюційні організації виявлялися випадково, за підозрою чи доносом. Так, змова з метою захоплення основних об’єктів в Петрограді та звільнення міністрів Тимчасового уряду з Петропавлівської фортеці в ніч 28 на 29 жовтня (за старим стилем) 1917 р. була розкрита комісаром фортеці прапорщиком Благонравовим, якого поінформував червоноармієць⁹. Спроби припинити саботаж чиновників, забезпечити Петроград продовольством та паливом через надання надзвичайних повноважень окремим комісарам іноді вирішували проблему на декілька днів¹⁰.

Встановлення радянської влади в Петрограді та Москві, основних політичних центрах колишньої Російської імперії, не означало контролю над всією її територією. Більшовицьке керівництво зіткнулося із значною часткою населення країни, яке не бажало політичних та соціальних змін, намагалося використати революцію для реалізації власних політичних амбіцій, або просто ігнорувало, саботувало заходи радянської влади, вважаючи її тимчасовою.

В такій ситуації цілком природно, що більшовики для утримання влади розпочали жорсткі, репресивні заходи. Зокрема, РНК вже 23 листопада 1917 р. вимагала від Петроградського ВРК прийняти найрішучіші заходи щодо викорінення спекуляції, саботажу, затримки вантажів тощо. Винуватців пропонували заарештувати й утримувати в казематах Кронштадту¹¹. В. Ленін 26 листопада 1917 р. віддав наказ про арешт за саботаж працівників Державного Банку, 7 грудня РНК прийняла постанову про права місцевих рад стосовно боротьби з саботажем підприємців¹². Повстання генералів О. Каледіна, Л. Корнілова на Дону та О. Дутова на Уралі спровокували заборону кадетської партії й арешт її керівництва. Симпатика більшовиків інформували про загрозу страйку всеросійського масштабу¹³.

Ситуація в Петрограді теж була критична. Цілком легально діяв “Комітет спасіння Батьківщини і революції”, друкувалися газети політичних опонентів більшовиків, проживали, перебували у відрядженні тисячі колишніх царських офіцерів, чиновників тощо. Практично всі вони вважали проголошену радянську владу тимчасовою, більшовиків – звичайними заколотниками. Більшість наркоматів знаходилася в стадії організації і не впливали на ситуацію.

Петроград та його околиці стали місцем дислокації деморалізованих військових підрозділів, які конче необхідно було роззброїти або взяти під контроль. В місті здійснювалися постійні “винні” та “продовольчі” погроми. Розпускати в цій ситуації сформований ВРК – орган, який мав у підпорядкуванні окремі загони Червоної гвардії, було безглуздо і небезпечно. Таким чином, необхідно шукати логіку в політичних рішеннях керівництва більшовицької партії.

Виходячи, що для більшовиків політична влада була визначальною, можна припустити низку причин розпуску ВРК та організації на його основі ВЧК.

Самостійна позиція (при Петроградській раді, згодом при ВЦВК) з концентрацією широкого спектру владних функцій перетворила його на суперника РНК, більшості наркоматів, що порушувало структуру державного управління. Тому за пропозицією В.Леніна 25 листопада 1917 р. ВРК “розвантажили” від цілого ряду функцій і

передали їх відповідним наркоматам (продовольства, іноземних справ, шляхів сполучень, юстиції тощо).¹⁴

Доктор історичних наук С. Леонов, ознайомившись з організаційною частиною звіту ВЧК за перші чотири роки існування, що через обмежений доступ був невідомий дослідникам, процитував частину, яка пояснювала ще одну причину ліквідації ВРК. У цьому звіті за підписом М.Лаціса зазначалося: “Першу боротьбу з контрреволюцією прийшлося винести на собі петроградському Військово-революційному комітету. В числі контрреволюційних елементів перше місце займали псевдосоціалістичні партії. Військово-революційному комітету приходилося в першу чергу стикатися з ними. А у них були свої “плакальники” у складі ВРК в особі лівих есерів. Останні сильно гальмували боротьбу з контрреволюцією, висуваючи свою “загальнолюдську” мораль, гуманність і утримання від обмеження права свободи слова і друку для контрреволюціонерів. Для керівників Радянської влади ставало зрозумілим, що спільно з ними немислимо вести боротьбу з контрреволюцією. Тому висувається думка про створення нового органу боротьби, куди б не входили ліві есери. Виходячи з цих розмірковувань, 7 грудня (старого стилю) радою Народних Комісарів було прийнято.... постанову про організацію ВЧК...”¹⁵.

У звіті також перелічувалися принципові фактори, що змушували вище партійно-державне керівництво Радянської Росії до створення ВЧК - прообразу радянської спецслужби. Перший, – це “...правильне розуміння класової боротьби і класової держави”, усвідомлення того, що “...всяка держава є апарат насилля”. Другий, - “...загострення ситуації” та необхідність придушення контрреволюції. Третій, – досвід старої держави, минулої влади, “...так довго існувавшої... не дивлячись, що опиралася на меншість”. Четвертий, – недостатня свідомість народних мас, “...ще просякнутих “старим духом”¹⁶. Отже, виходячи з проголошених факторів, ВЧК став елементом реалізації ідеологічної доктрини.

Але після ліквідації 18 грудня 1917 р. Петроградського ВРК постало питання: яку організаційну структуру матиме новий орган боротьби з саботажем та контрреволюцією, яким чином приховати його створення від політичних опонентів, тимчасових політичних союзників тощо? Більшовикам необхідно було забезпечити більш жорстке і оперативне придушення політичної опозиції, встановити надійний контроль над країною. Особливої гостроти ці проблеми набували в умовах присутності лівих есерів у вищих органах управління.

Рішення віднайшли 30 листопада 1917 р., коли у третьому пункті Декрету ВЦВК про взаємовідносини між ВЦВК та РНК зазначили,

що заходи по боротьбі з контрреволюцією можуть бути здійсненні РНК безпосередньо при умові жорсткої відповідальності перед ВЦВК¹⁷. Таким чином, з точки зору формальної демократії каральна політика радянської влади була поставлена під контроль виконавчого та законодавчого органів, до складу яких входили представники окремих соціалістичних партій. Але партійність чекістів, входження керівників спецслужби до керівних органів партії (ЦК та Політбюро) означало повне підпорядкування ВЧК-ГПУ інтересам вищого політичного керівництва РСДРП(б)-РКП(б).

Звичайно, з точки зору вже цитованого вище звіту М. Лаціса через чотири роки існування ВЧК можна визначити фактори виникнення цього органу, виходячи вже з історичного досвіду. Але, в кінці листопада – на початку грудня 1917 р. перед більшовиками виникла загроза втрати влади: а) через недостатню рішучу підтримку лівими есерами радикалізму більшовиків стосовно контрреволюції, їх прихильність до демократичних цінностей; б) через масовий саботаж чиновників. Ці дві локальні проблеми більшовики мали вирішити негайно, спираючись лише на жорстокі репресивні заходи підконтрольного лише РСДРП(б) органу.

На мою думку, саботаж царських чиновників був головною проблемою. Повстання, військові змови можна придушити з допомогою загонів робітничої Червоної гвардії, розпропагованих солдатів та матросів¹⁸. Але як змусити вийти на роботу та виконувати посадові обов'язки сотні тисяч чиновників, від точності виконання яких залежали доставка продовольства, функціонування фінансової, транспортної, комунальної, медичної, соціальної системи, пошти та телеграфу?

Вочевидь з перших днів взяття влади проблема саботажу стала для більшовиків однією з основних. Загроза паралічу державної системи управління стала цілком очевидною. Тому відповідно до наказу ВРК при ВЦВК від 26 листопада (ст. ст.) 1917 р. чиновників-саботажників об'явили ворогами народу і оголосили їм громадський бойкот¹⁹. Припинення виплати заробітної плати чиновникам, які відмовлялися виконувати свої обов'язки були не ефективними. Частина установ 19 листопада (ст.ст.) 1917 р. виплатила своїм працівникам кошти по 1 січня 1918 р. РНК у постанові надала право новопризначеним комісарам під загрозою арешту вимагати повернення попередньо виплачених грошей. Службовців ставили перед вибором або виконувати посадові обов'язки, або повернути гроші, при відмові – загрожували судовим переслідуванням за розкрадання народного майна²⁰.

Спроби більшовиків налагодити бюрократичну машину за допомогою співчуваючих дрібних чиновників, інтелігентів, використан-

ня каральних акцій давали короткочасний результат. Частина фінансових ресурсів банків, сховане продовольство стало страховим фондом, з якого саботажникам надавалася допомога. Загальноросійський страйк управлінців міг викликати цілковитий параліч та хаос в тих центрах, де вже біля місяця-півтора існувала радянська влада.

На засіданні РНК 19 грудня 1917 р. Ф. Дзержинському було доручено скласти список членів особливої комісії для вирішення конкретного завдання – виробити комплекс заходів для боротьби зі страйком і подати його для обговорення на черговому засіданні РНК наступного дня.

Перед засіданням, 20 грудня 1917 р. Ф. Дзержинський отримав записку В.Леніна з проектом декрету “Про боротьбу з контрреволюціонерами та саботажниками”. Суть пропозицій В.Леніна полягає в контролі за особами, “...які належать до багатих класів (тобто з прибутком в 500 крб. в місяць і вище, власниками міської нерухомості, акцій і грошових сум вище 1000 крб., службовцями в банках, акціонерних підприємств, державних і громадських установ”. Вони зобов’язувалися у триденний термін представити в домові комітети за особистим підписом інформацію про свій прибуток, місце роботи. Така довідка у трьох примірниках скріплялася печаткою домового комітету. Один з них залишався у домовому комітеті, інші передавалися до міської управи та народний комісаріат внутрішніх справ. Особи, які ухилялися від такої своєрідної реєстрації, каралися штрафом в 5000 крб. або до 1 року в’язниці тощо.

Перелічені у проекті особи зобов’язувалися постійно мати при собі копії посвідчень, у яких містилася інформація щодо громадського обов’язку чи роботи, що виконує дана особа²¹.

На мою думку, мотивацією пропозиції В.Леніна став пошук механізму виявлення осіб, причетних до бюрократичного апарату царизму та вироблення ефективної системи адміністративного примусу до виконання посадових обов’язків. Таким чином, це чергова локальна спроба вирішити проблему саботажу державного апарату.

Але ці пропозиції В. Леніна не стали предметом обговорення на засіданні РНК 20 грудня 1917 р., тому що Ф.Дзержинський запропонував більш глобальне і системне бачення майбутньої комісії. До її завдань входило не лише боротьба із саботажем, а й з контрреволюцією “...зі сторони кого б вона не виходила”²². Напрямок діяльності майбутнього органу РНК визначила так: “... друк, саботаж, к[адети], праві есери, саботажники і страйкарі”. Проблема саботажу так хвилювало більшовиків, що вони в одному реченні протоколу засідання РНК двічі згадували її²³.

Новостворений орган мав право здійснювати лише попереднє розслідування справ, які згодом передавалися на розгляд Революційного трибуналу. Виконання завдань, визначених у постанові РНК, не обмежувалися проведенням оперативно-розшукових дій. Для ВЧК передбачалось право невідкладних слідчих дій щодо громадян, запідозрених у злочинах. Тобто можливість негайно здійснювати арешти, обшуки, допити. Її діяльність концентрувалась на негайному реагуванні на інформацію щодо спланованого або вже здійсненого злочину. Окрім цього, РНК дозволив комісії застосування таких заходів як конфіскація, виселення, позбавлення карток, оприлюднення списків ворогів народу тощо.

Було визначене і місце комісії у державній структурі управління – вона підпорядковувалася РНК. Про що свідчила і її повна назва “Всероссийская чрезвычайная комиссия при Совете Народных Комиссаров по борьбе с контрреволюцией и саботажем”. Попередньо структура ВЧК передбачала відділи інформації, організаційний (для створення філій ВЧК по всій Росії) та боротьби²⁴. Через декілька днів стало зрозумілим, що боротьба з саботажем та посадовими злочинами тісно пов’язана з проблемою спекуляції. На засіданні Комісії 24 грудня 1917 р. прийняли рішення про створення четвертого відділу – боротьби зі спекуляцією.

М.Лаціс, оцінюючи вказану вище постанову РНК, відзначав: “Це - скоріше чорновий начерк декрету про організацію ВЧК. Але в ті дні не було часу його шліфувати. Необхідно було діяти”²⁵. Здається, що новопризначений керівник ВЧК Ф. Дзержинський, його колеги по відомству чітко не уявляли собі ні методи боротьби з саботажем та контрреволюцією, ні які засоби потрібні для реалізації поставлених завдань.

Підібрати співробітників для виконання цього завдання було складно. При відсутності підготовлених оперативних працівників, знайомих з агентурною роботою, методами збирання та аналізу інформації, вихід був знайдений у призначенні осіб з великим організаторським талантом, фанатично відданих “справі революції”. Лише ці якості дали можливість протягом декількох тижнів розгорнути роботу щодо ліквідації саботажу та контрреволюційних організацій.

Згідно постанови РНК від 20 грудня 1917 р., до складу ВЧК увійшли І.Ксенофонтов, Н.Жиделев, В.Аверін, К.Петерсон, Я.Петерс, Д.Євсеев, В.Трифонов, Ф.Дзержинський, С.Орджонікідзе, В.Васильєвський. Але прізвища двох останніх були помічені знаками питання, що свідчило про варіантність їх входження до ВЧК, чого так і не сталося.

Наступного дня до керівного складу увійшли В.Менжинський, А.Смирнов і К.Яковлев.²⁶

І. Ксенофонов (1884-1926) – член партії з 1903 р., активний учасник революційного руху, під час революційних подій перебував на Західному фронті, був обраний до Несвіжської ради, очолював більшовицьку організацію місцевого гарнізону. З березня по квітень 1919 р. – заступник Голови ВЧК, представник ВЧК в Верховному Трибуналі. Згодом працював управляючим справами ЦК РКП(б).

Н.Жиделев (1880-1950) – член партії з 1903 р., член однієї з перших в Росії Івано-Вознесенської ради робітничих депутатів під час революції 1905-1907 рр. Після лютого 1917 р. – голова Івано-Вознесенської ради. Після жовтня 1917 р. – секретар колегії НКВД. Можна припустити, що до ВЧК його рекомендував Ф.Дзержинський – член колегії НКВД.

В.Аверін (1884-1950) – член партії з 1903 р., неодноразово заарештовувався царською владою. В листопаді 1917 р. очолював військово-революційний штаб при Катеринославській раді. В кінці 1917 р. направлений для роботи в Україну, де займав військово-політичні та господарські посади.

К.Петерсон (1877-1926) – член партії з 1898 р., неодноразово заарештовувався за революційну діяльність. Член ВЦВК і Ревтрибуналу при ВЦВК та Петроградського ВРК. Згодом комісар Латиської стрілецької дивізії, займав військові посади на Східному фронті.

Я.Петерс (1886-1938) – член партії з 1904 р., учасник революції 1905-1907 рр. Член Петроградського ВРК. Помічник, заступник Голови ВЧК, очолював до 1929 р. Східний відділ ГПУ-ОГПУ.

Д.Євсєєв (1892 - ?) - член партії з 1910 р. Вів партійну роботу у Пензі, Володимирі, Івано-Вознесенську. Неодноразово заарештовувався за революційну діяльність. В 1917 р. – один з керівників Івано-Вознесенської та член Петроградської ради, член ВРК та штабу Червоної гвардії. Очолював Інструкторський відділ ВЧК. З листопада 1918 р. на військових посадах в частинах особливого призначення.

В.Трифонов (1888-?) – член партії з 1905 р. Брав активну участь в революції 1905-1907 рр. Після лютого 1917 р. – секретар більшовицької фракції Петроградської ради. Брав участь в підготовці та проведенні у 1917 р. Жовтневого перевороту у Петрограді. З літа 1919 р. член РВР Південно-Східного та Кавказького фронтів.

В.Менжинський (1874-1934) – член партії з 1902 р., неодноразово заарештовувався за революційну діяльність. Приймав участь в підготовці та проведенні Жовтневого перевороту. Призначений заступни-

ком, згодом наркомом фінансів Росії. У 1918-1919 рр. на дипломатичній роботі. З 1919 р. знову у складі ВЧК.

Таким чином, оцінюючи запропонований Ф.Дзержинським склад майбутньої комісії по боротьбі з саботажем та контрреволюцією, слід зазначити, що її керівник системно підійшов до формування ВЧК. По-перше, всі мали значний (від 7 (Д.Євсєєв) до 19 років (К.Петерсон)) партійний стаж і ніколи не зраджували більшовицькій партії, були неодноразово перевірені на ідеологічну стійкість. Жоден з них не мав відношення до партійних структур політичних опонентів.

По-друге, всі мали неабиякі організаторські здібності, бо інакше не керували б роботою провідних більшовицьких робітничих партійних організацій.

По-третє, практично усі неодноразово переслідувалися царськими правоохоронними органами, мали певний досвід в організації конспіративної роботи.

По-четверте, при створенні ВЧК Ф.Дзержинський потурбувався про міжвідомчі зв'язки: В. Менжинський (фінанси), К. Петерсон (ВЦВК і Ревтрибунал при ВЦВК), Н. Жиделев та Ф. Дзержинський (НКВД), Д. Євсєєв (штаб Червоної гвардії). З іншого боку, міжвідомчий характер створеної комісії свідчив про тимчасовість та локальність дії новоствореного органу.

По-п'яте, більшість брала участь у роботі Петроградського ВРК, де отримала перший досвід у організації боротьби з саботажем та контрреволюцією.

Головою ВЧК призначили Ф. Дзержинського. Він вирізнявся серед запропонованих членів ВЧК входженням до керівної верхівки РСДРП(б). Будучи членом ВРК, Ф.Дзержинський відповідав за організацію боротьби з контрреволюцією. При створенні наркомату внутрішніх справ став членом колегії і виконував обов'язки щодо відновлення правопорядку в країні.²⁷

Комісія розташувалася в приміщенні колишнього петроградського градоначальника на вулиці Гороховій, 2. За спогадами Я. Петерса, "весь апарат ВЧК складався з кількох осіб; канцелярія знаходилася в портфелі Дзержинського, каса, спочатку тисяча рублів, згодом 10 тис., отримані для організації ВЧК, у мене, як скарбника, у ящику стола".²⁸

В Петрограді чисельність ВЧК складала 23 чол., після переїзду до Москви – 40 чол., у березні 1918 р. апарат виріс до 120 чол., включаючи допоміжних працівників (кур'єрів, водії тощо).²⁹

Незабаром партійно-державне керівництво Росії почало чіткіше усвідомлювати масштаби завдань, поставлені перед ВЧК. У зверненні до ВЦВК 29 квітня 1918 р. Ф. Дзержинський зазначав: "Сьогодні через

зовнішні та внутрішні умови перед нами стоїть перспектива колосального збільшення роботи, як кількісному відношенні, так і в розумінні її інтенсивності”. Він ставив в пряму залежність існування радянської влади від роботи ВЧК: “Від об’єму, інтенсивності та своєчасності заходів, вжитих ВЧК, залежить, можливо, саме буття радянської республіки”. Обсяг роботи розширювався за рахунок необхідності ліквідації співробітництва “вітчизняної контрреволюції” з “міжнародним імперіалізмом”, що викликало економічну розруху. Тому ВЧК націлили на припинення спекуляції, виявлення осіб, що з корисливих мотивів працювали в органах радянської влади тощо.

Перевантажені працівники Комісії, вказувалося у зверненні, через зайнятість вже декілька місяців відірвані від спілкування з партією, радами та масами. Звертаючись до ВЦВК Ф.Дзержинський просив допомогти кадрами, надіслати до Комісії найбільш надійних і відповідальних товаришів “для важкої, але необхідної роботи захисту нового ладу, нашої робітничої революції”³⁰.

Оцінюючи цей лист Ф.Дзержинського, слід звернути увагу, що всього за п’ять місяців існування ВЧК замість міжвідомчої комісії, сформованої для запобігання всеросійського страйку, діяв постійно діючий каральний орган. За короткий строк змінилися масштаби завдань. Швидкість та радикалізм ВЧК у «боротьбі з контрреволюцією», саботажем, політичними опонентами змінили ставлення вищого політичного керівництва, їх розуміння щодо використання в управлінні Радянської Росії.

Тому кадрове забезпечення ВЧК стало предметом постійної уваги ЦК РКП(б). На засіданні ЦК партії Ф.Дзержинський 18 травня 1918 р. знову ставив питання про гостру потребу у «надійних товаришах для ЧК». Незабаром М. Лаціс переведений з НКВД, а Я. Свердлову було доручено переговорити з приводу роботи у ВЧК з членом колегії НКВД В. Яковлевою та завідувачем відділу Московського міському партії, редактором газети “Московский рабочий” І. Стуковим. Вони мали очолити провідні відділи Комісії³¹. Невдовзі В. Яковлева стала заступником начальника відділу по боротьбі з контрреволюцією і очолила відділ по боротьбі із посадовими злочинами. Практика суміщення посад була звичною через катастрофічний брак кадрів.

Новопризначені керівники відповідали головним критеріям співробітників ВЧК: ідеологічна витриманість, класова ненависть тощо. Зокрема, В. Яковлева - професійна революціонерка, активна учасниця подій 1905 р. в Москві, неодноразово заарештовувалася, пізнала тюремні злигодні, перебувала у засланні. Після втечі, вже в еміграції, познайомилася з В. Леніним та Н. Крупською і користувалася їх дові-

рою. Її брат – Микола Яковлев – був агентом ЦК РСДРП(б), після революції став головою Центросибіру.

У складі Комісії В.Яковлева попрацювала трохи більше двох місяців і в середині серпня 1918 р. була направлена до Петрограду для координації дій розслідування і ліквідації “змови трьох послів” (посла Великобританії Р. Локкарта, генеральних консулів Гренара (Франція) та Пуля (США))³². Відкомандирування відповідальних працівників для проведення окремих операцій була на той час загальною практикою. Їх навіть, відповідно до постанови ЦК РКП(б) від 16 вересня 1918 р., включали до місцевих “чрезвычайных комиссий” у якості повноправних членів³³.

Після завершення операції, в жовтні вона стала керівником Петроградської ЧК. Але через два місяці відізнана до Москви, проте на попереднє місце роботи не повернулася. В. Бережков називає дві причини зміни роботи: перша – складні відносини з авторитетним і водночас амбітним секретарем бюро ЦК РКП(б) Північної області Г.Зінов’євим. Саме він звинувачував В.Яковлеву і її брата у зв’язках з одним із провокаторів царської охоранки А.Романовим. Друга – близькі стосунки з особою, яка виявилася агентом монархічної організації “Великая Единая Россия”. Про це засвідчили протоколи допиту мінімум двох членів організації.

В.Яковлеву призначили членом колегії наркомату продовольства, згодом керуючою справами ВРНГ, одночасно членом, згодом секретарем Сиббюро ЦК РКП(б). Вона відповідала за організацію постачання продовольства із Сибіру в центр Росії, в першу чергу, до Московського промислового району. З 1922 р. спочатку заступник, згодом нарком освіти РСФФР. В 1937 р. була заарештована, 1941 р. розстріляна.³⁴

Я цілком свідомо зупинився на долі члена колегії ВЧК В. Яковлевої. За перші місяці роботи Комісії з 10 перших членів колегії п’ятеро були направлені в інші відомства. В. Аверіна в кінці грудня 1917 р. відрядили в Україну; К.Петерсона призначили військовим революційним комісаром Латиської стрілецької дивізії; Д.Євсєєва з листопада 1918 р. перевели в Червону армію; В.Трифонов у 1918 р. став членом Всеросійської колегії по формуванню Червоної армії, займав інші відповідальні військові посади; В. Менжинський у 1918-1919 рр. на дипломатичній роботі. В січні 1918 р. на заміну вибулим, членом колегії ВЧК, згодом начальник відділів по боротьбі зі спекуляцією, інструкторського та транспортного призначений В.Фомін, теж активний революціонер, редактор фронтової газети, колишній член ВРК, член ВЦВК³⁵.

Як бачимо, плинність керівних кадрів була значною. Вона була зумовлена і об'єктивними обставинами використання кадрів (хто ж як не К.Петерсон мав очолити латишів тощо), і суб'єктивними причинами – незрозумінням, чим має займатися ця новостворена Комісія, бажанням захищати ідеали революції на фронті. Під час такої ротація у ВЧК здійснювався свого роду природній відбір. На посадах залишалися ті особи, особисті якості та ідеологічні погляди яких максимально відповідали виконуваним завданням.

Паралельно із кадровими призначеннями формувалася правова основа функціонування ВЧК. Так, на засіданні РНК 27 січня 1918 р. Ф.Дзержинський запропонував проект декрету по боротьбі з саботажем та спекуляцією. Пропонувалися жорстокі заходи щодо саботажників. На жаль, поки що невідомо, чому з пропозиціями Ф. Дзержинського не погодилися, а передали проект на доробку комісії, в яку, окрім голови ВЧК, входили нарком фінансів В. Менжинський та заступник наркома торгівлі та промисловості М. Бронський³⁶.

Поки йшла доробка декрету, для ліквідації саботажу чиновників було розроблено комплекс заходів. Серед них - націоналізація банківської системи призвела до припинення виплат страйкуючим, конфіскація продовольства з приватних складів поклала край постачанню продуктів чиновникам, арешти учасників страйку, показові судові процеси та конфіскації майна. Це були дієві фактори, які змогли перервали глобальний саботаж. У кінці січня 1918 р. чиновників таки змусили вже просити дозволу вийти на робочі місця, тому необхідність у прийнятті спеціального декрет відпала.

Працівники деяких приватних банків навіть завернулися до РНК з спеціальною заявою, в якій висували необхідною умовою припинення саботажу допуск до роботи всіх службовців. Заява розглядалася на засіданні РНК 13 лютого 1918 р., яка постановила не вести переговори з саботажниками, надала право наркомам залучати окремих працівників до роботи у відомствах. Натомість голова Петроградської ради профспілок Д. Рязанов підтримав вимогу страйкуючих щодо повернення на роботу всіх службовців. Член колегії наркомату юстиції лівий есер В. Карелін звернувся до РНК з проханням переглянути прийняте рішення, але більшістю голосів наркоми відхили пропозицію щодо переговорів³⁷.

Причина звернення колишніх чиновників до лівих есерів прозаїчна. Знаходячись у коаліції, вони активно виступали проти репресивних заходів ініційованих лідерами більшовиків. Зважаючи на позицію політичних союзників стосовно громадянських свобод, можна припустити, що відхилення Декрету про боротьбу з саботажем та спекуляці-

єю, запропонованого Ф.Дзержинським 27 січня 1918 р. стало тактичною поступкою більшовиків³⁸.

Через декілька днів виник черговий конфлікт в коаліції. 31 грудня 1917 р. відповідно до постанови РНК ВЧК заарештувала членів “Союзу захисту Установчих зборів”, які намагалися відкрити самовільно засідання. Політичні опоненти більшовиків в черговий раз здійснили спробу передати владу легітимно обраним 25 листопада 1917 р. Установчим зборам. Більшовики, не отримавши переваги на виборах, вважали Установчі збори як політичний інструмент передачі захопленої ними влади “дрібнобуржуазним партіям”. Декретом Раднаркому від 9 грудня підтвердженням постановою ВЦВК від 14 грудня вони були розпущені.³⁹

Коли один із лідерів партії лівих есерів, нарком юстиції І. Штейнберг і член колегії наркомату юстиції В. Карелін без відома ВЧК звільнили арештантів, більшовицьке керівництво розцінило цей вчинок як зазіхання на владу. Виправдовуючи свої дії, І. Штейнберг на засіданні РНК 1 січня 1918 р. заявив, що політичні арешти мають здійснюватися лише з дозволу наркомату юстиції. Така позиція лівих есерів передбачала спробу поставити під контроль діяльність не лише ВЧК, а й всю боротьбу проти політичних опонентів. Прекрасно зрозумівши суть тактичного ходу лівих есерів і маючи чисельну перевагу в РНК, постановою уряду від 1 січня 1918 р. більшовики заборонили втручатися в дії ВЧК. В постанові підкреслювалося, що ВЧК створена при Раді Народних Комісарів, наркомати юстиції та внутрішніх справ, комісії Петроградської ради мають право лише спостерігати за діяльністю Комісії. Контроль з боку Петроградської ради мотивувався тим, що діяльність ВЧК спочатку поширювалася лише на Петроград та його околиці. Всі конфліктні ситуації між цими органами мають розглядатися лише в РНК, причому, без призупинення поточної діяльності ВЧК⁴⁰. Практично ВЧК отримала права наркомату і підпорядковувалася РНК та ВЦВК, перед яким звітувалася.

На політичному підґрунті згаданого конфлікту наголошував Ф. Дзержинський. Він зазначав, що радянська влада не була усталена, ЧК було дано загальну вказівку нещадної боротьби. “...Коли багато з нас і не з нас недооцінювали наших сил, коли вороги і опоненти наші збиралися з силами для того, щоб на Установчих зборах дати нам жорстокий бій, відняти владу від робітників і селян і передати її тим, які не хотіли поривати із закордонними “союзними” імперіалістами, які хотіли самостійність робітничо-селянської зовнішньої політики підпорядкувати волі і інтересам союзних імперіалістів”. На його думку, це був період угодовства з “ворожими для радянської влади партіями” з єди-

ною метою утримати владу, “щоб не бути банкрутами у справі управління країною”⁴¹.

Хоча більшовики з політичних і тактичних міркувань 21 січня 1918 р. пішли на включення до складу колегії ВЧК лівих есерів М.Смельянова, В.Волкова, В. Александровича, П.Сидорова, більшість голосів членів Колегії ВЧК та РНК була у більшовиків. Ліві есери, не довіряючи більшовикам, намагалися зміцнити свої позиції у вищих органах влади, вимагали присутності своїх членів у всіх каральних та правоохоронних органах. Вони прекрасно розуміли, що під час чергового політичного конфлікту замість переговорного процесу більшовики застосують ВЧК та інші силові структури як інструмент боротьби з політичною опозицією.

До речі, нарком юстиції І. Штейберг від імені партії лівих есерів вимагав включити її представників до ВЧК без обговорення та утвердження кандидатур на засіданні РНК. Звичайно, Ф. Дзержинський та інші члени РНК на засіданні 20 січня 1918 р. виступили проти такого порядку вирішення кадрових питань у ВЧК. Було визнано за бажане призначення заступником голови ВЧК члена фракції лівих есерів, але всі кандидатури затверджувати лише на засіданні РНК.

Більшовики прекрасно розуміли прагнення своїх політичних союзників. М. Лаціс, характеризуючи обставини призначення лівих есерів у ВЧК, зазначав: “Тут... грала роль не відсутність тямущих працівників, а тиск лівих есерів, які почали боротьбу проти Надзвичайної комісії і вимагали участі в ній для контролю”⁴². Але через меншість ліві есери позбавлялися можливості впливати на розвиток подій.

Хоча на засіданнях РНК вони постійно піднімали питання щодо обмеження компетенції ВЧК. Так, 13 лютого 1918 р. в гострій дискусії між Ф. Дзержинським, В. Бонч-Бруєвичем та І. Штейнбергом, В. Александровичем було остаточно визначено функції існуючих установ “розшуку і припинення”, “слідства та суду”. Більшовики пішли на поступки, зосередивши у ВЧК роботу по “розшуку, припиненню та попередженню злочинів”, залишивши подальше “впровадження справи, проведення слідства і передачі справи в суд” в компетенції слідчої комісії при Трибуналі. Водночас РНК вирішила поповнити обидві Комісії “енергійними товаришами”⁴³. На політичному компоненті органів державної безпеки наголошував Ф.Дзержинський. Він говорив, що радянська влада не була усталена, ЧК було дано загальну вказівку нещадної боротьби. “...Коли багато з нас і не з нас недооцінювали наших сил, коли вороги і опоненти наші збиралися з силами для того, щоб на Установчих зборах дати нам жорстокий бій, відняти владу від робітників і селян і передати її тим, які не хотіли поривати із закордонними

“союзними” імперіалістами, які хотіли самостійність робітничо-селянської зовнішньої політики підпорядкувати волі і інтересам союзних імперіалістів”. На його думку, це був період угодовства з “ворожими для радянської влади партіями” з єдиною метою утримати владу, “...щоб не бути банкрутами у справі управління країною”⁴⁴.

Доктор історичних наук С.В.Леонов, до речі, вважав основним мотивом створення ВЧК – бажання позбавитися впливу лівих есерів у принципово важливій сфері “боротьби з контрреволюцією”⁴⁵. Але протягом ще декількох місяців ліві есери могли контролювати дії більшовицького уряду.

Численні політичні дискусії між лівими есерами та більшовиками в РНК щодо шляхів розвитку країни, спроба лівоесерівського заклоту 6-7 липня 1918 р. повністю визначили ідеологічну орієнтацію ВЧК на більшовицьку партію⁴⁶. За твердженням В. Менжинського, перший голова ВЧК Ф. Дзержинський постійно повторював: “ЧК повинна стати органом Центрального Комітету, інакше вона шкідлива, тоді вона виродиться в охранку або орган контрреволюції”⁴⁷.

Така ідеологічно-кадрова реконструкція була конче необхідна для більшовиків з їх ідеєю концентрації зусиль, жорсткого централізованого підпорядкування всіх органів влади.

Таким чином, соціально-політична ситуація після жовтневого перевороту 1917 р. загрожувала втратою для більшовиків влади. Для більшовиків найбільшою загрозою став саботаж. Тому первинним мотивом для створення ВЧК стала небезпека Всеросійського страйку службовців, а не збройна загроза контрреволюції, як це зазначалося у радянській історіографії.

Численні конфлікти та дискусії з політичними союзниками лівими есерами через різне бачення шляхів досягнення соціально справедливого та демократичного суспільства, реальна загроза контрреволюції переконали більшовицьке керівництво у необхідності силової структури підпорядкованої партії і здатної радикально вирішити проблему політичної опозиції.

Переконавшись у дієвості тимчасової ВЧК створеної для вирішення локальної проблеми, лідери більшовицької Росії почали її інтенсивну розбудову. Цьому завданню було підпорядковані всі подальші кадрові перестановки та організаційні зміни ВЧК-ГПУ.

Примітки

¹ Козлов В.П. Тяжкое бремя правды // Вестник Российской академии наук.- 1997.- Т. 67.- №3.- С. 237.

- ² Софинов П.Г. Очерки истории ВЧК.- М., 1960. – 248 с.; Голинков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР. - Кн.1. – М., 1986. - 333 с.; Портнов В.П. ВЧК (1917-1922 гг.). – М., 1987. – 208 с. та ін.
- ³ Из истории ВЧК. Сборник документов.(1917-1921 гг.). – М., 1958. – 511 с.; В.И. Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917-1922 гг.). – М., 1975. – 679 с. тощо.
- ⁴ Софинов П.Г. Вказ. праця. - С.11.
- ⁵ *Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ).* – Ф.1. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.5-6; спр.2. – Арк.2; див.: *Леонов С.В.* Создание ВЧК: новый взгляд// Российские спецслужбы: история и современность. Материалы Исторических чтений на Лубянке. 1997-2000. – М., 2003. - С.121.
- ⁶ Там само. - Спр.19. – Арк.1; *Ворошилов К.Е.* Верный соратник Ленина // О Феликсе Дзержинском: Воспоминания, очерки, статьи современников. – М., 1987. – С.37; див.: *Леонов С.В.* Создание ВЧК: новый взгляд// Российские спецслужбы: история и современность.... – М., 2003. - С.121.
- ⁷ *Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В.* Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918-1922).-Харьков, 1990.-С. 17.
- ⁸ *Голинков Д.Л.* Вказ. праця. - С. 57.
- ⁹ Из истории ВЧК. Сборник документов.(1917-1921 гг.). – М., 1958. – С.22.
- ¹⁰ Там само. – С.36-59.
- ¹¹ В.И. Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917-1922 гг.). – М., 1975. – С.23-24.
- ¹² Там само. – С.24, 26.
- ¹³ Там само. – С.32-33.
- ¹⁴ *РДАСПІ.* – Ф.19. - Оп.1. - Спр.11. – Арк.2; див.: *Леонов С.В.* Создание ВЧК: новый взгляд// Российские спецслужбы: история и современность.... – М., 2003. - С.121.
- ¹⁵ *Леонов С.В.* Создание ВЧК: новый взгляд// Российские спецслужбы: история и современность. ... – М., 2003. – С.123-124.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Декреты Советской власти. – Т. 1. – М., 1953. – С.102.
- ¹⁸ Див.: Из истории ВЧК. Сборник документов.(1917-1921 гг.). – М., 1958. – С.24, 26-27, 29-30.
- ¹⁹ Там само. – С.65-66.
- ²⁰ Софинов П.Г. Вказ. праця.– С.15.
- ²¹ В.И. Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917-1922 гг.). – М., 1975. – С.35-36.
- ²² Там само. – С.37.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ *Лацис М.* Товарищ Дзержинский и ВЧК // Пролетарская революция. - 1926. - №9. - С.83.
- ²⁶ В.И. Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917-1922 гг.). – М., 1975. – С.35-36-37; Лубянка: Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917-1991. Справочник. – Под ред. акад. А. Яковлева. – М.: МФД, 2003. – С.15.
- ²⁷ *Лацис М. Ф.Э.* Дзержинский и ВЧК// О Феликсе Дзержинском: Воспоминания, очерки, статьи современников. – М., 1987. – С.116.

- ²⁸ Петерс Я. Пролетарский якобинец // О Феликсе Дзержинском: Воспоминания, очерки, статьи современников. – М., 1987. – С.92.
- ²⁹ Портнов В.П. ВЧК (1917-1922 гг.). – М., 1987. – С.49.
- ³⁰ Дзержинский Ф. В Президиум Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета// Избранные произведения. В 2-х томах. – Т.1. – М.,1977. – С.172-173.
- ³¹ Из истории ВЧК. Сборник документов.(1917-1921 гг.). – М., 1958. – С.113.
- ³² Див.: Голинков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР. - Кн.1. – М., 1986. – С. 144-154.
- ³³ Березков В.И. Внутри и вне «Большого дома». – СПб, 1995. – С.55.
- ³⁴ Там само. – С.53-61.
- ³⁵ Див.: В.И. Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917-1922 гг.). – М., 1975. – С. 575-654.
- ³⁶ Там само.– С.52-53.
- ³⁷ Там само.– С.57.
- ³⁸ Там само.– С.52-53.
- ³⁹ Декреты Советской власти. – Т. 1.- М., 1956. - С.159, 171.
- ⁴⁰ В.И. Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917-1922 гг.). – М., 1975. – С.39–44.
- ⁴¹ Дзержинский Ф. О деятельности ВЧК. Доклад на заседании ВЦИК 17 февраля 1919 г. – Избранные произведения. В 2-х томах. – Т.1. 1897-1923. – М., 1977. – С.182.
- ⁴² Там само. – С.51.
- ⁴³ Из истории ВЧК. Сборник документов.(1917-1921 гг.). – М., 1958. – С.91.
- ⁴⁴ Дзержинский Ф. О деятельности ВЧК. Доклад на заседании ВЦИК 17 февраля 1919 г. – Избранные произведения. В 2-х томах. – Т.1. 1897-1923. – М., 1977. – С.182.
- ⁴⁵ Леонов С.В. Создание ВЧК: новый взгляд// Российские спецслужбы: история и современность. ... – М., 2003. - С.124-125.
- ⁴⁶ Петерс Я. Пролетарский якобинец// О Феликсе Дзержинском: Воспоминания, очерки, статьи современников. – М., 1987. – С.95.
- ⁴⁷ Менжинский В.Р. Рыцарь революции// О Феликсе Дзержинском: Воспоминания, очерки, статьи современников. – М., 1987. – С.179.